

A REFORMÁTUS FIÚ-KÖZÉPISKOLÁK TÖRTÉNELEM- TANKÖNYV-HASZNÁLATA 1926-TÓL AZ 1930-AS ÉVEK KÖZEPÉIG

Albert B. Gábor

Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar Neveléstudományi Tanszék

A hazai tankönyvtörténettel foglalkozó – ezen belül a történelem tanításának módszertanával kapcsolatos – publikációk elsősorban a tankönyvszerzők tankönyvi interpretációs módjain keresztül elemezték a tankönyveket (*Unger, 1976; Bartos, 2002; Albert, 2006; Katona, 2010*), meghatározva azok színvonalát, egyúttal megragadva egy-egy történelmi kor hangulatát. A tankönyvtörténeti elemzések továbbgondolását a levéltári kutatásokkal is alátámasztott, a tankönyvek tényleges iskolai használatára irányuló komplex tankönyv- és iskolatörténeti kutatások jelenthetik. Jelen írás korabeli iskolai értesítők és igazgatói jelentések¹ adatösszesítésére támaszkodva, a *Klebsberg Kunó* minisztersége alatt megjelent református fiú-középiskolák történelemtankönyv-használatát összegzi, eltekintve az evangélikus fiú-középiskolák tankönyvhasználati vizsgálatától. Az iskolai értesítők nem minden esetben közöltek tankönyvjegyzéket, viszont az Egyetemes Konventi Elnökség számára készült iskolaigazgatói jelentések beszámoltak a használt tankönyvekről. Az új tankönyvsorozatok megírását az 1924-es új középiskolai törvény és tanterv életbe lépése indokolta. Ezek a tankönyvek 1926-tól 1931-ig felmenő rendszerben láttak napvilágot, melyek az új tanterv életbe lépéséig – gyakorlatilag az 1930-as évek végéig – forgalomban voltak. Mivel az új tankönyvsorozatok a klebsbergi törvényhez és tantervhez kapcsolódnak, ezért e tanulmányban következetesen a klebsbergi korszak, klebsbergi időszak fogalmakat használjuk. A tankönyvhasználat döntésmechanismus-történetének rekonstruálása a Magyarországi Református Egyház egyetemes konventi jegyzőkönyvek, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára által őrzött – a döntés előkészítését befolyásoló – tankönyvbírálati² és szakelőadói jelentések³ áttekintésével válik teljessé. A tankönyvszerzők életrajzára irányuló újabb adatfeltárás könyvészeti kutatásokon alapul. A református fiú-középiskolák tankönyvhasználati és döntés-

¹ 1. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, továbbiakban MREZSL 2. d fond Konventi Tanügyi Bizottsági iratok 1840–1950. II. Iskolákra vonatkozó iratok. 45. és 46. doboz. Gimnáziumi jelentések, értesítők 1934–1935.

² MREZSL 2. d fond Konventi Tanügyi Biz. iratok 1840–1950. IV. Tankönyvügyek. 86. doboz. Tankönyvek bírálata 1925–27.

³ MREZSL 2. d fond Konventi Tanügyi Biz. iratok. 5. doboz. Tanügyi biz. ügyei 1914–1931. Jelentések a református tanintézetek 1929/30. tanévi állapotáról. Kézirat. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1931. 62–64.

mechanizmus-történeti áttekintése során arra a kérdésre is választ keresünk, hogy a demokratikus hagyományokkal rendelkező református egyház hogyan viszonyult a kultusz-tárca által engedélyezett történelem tankönyvekhez, különösen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (továbbiakban VKM) által inkább támogatott Egyetemi Nyomda kiadványához. A bírálati jelentések áttekintése mellett a Franklin Kiadó és az Egyetemi Nyomda párhuzamos tankönyvének összehasonlító szövegelemzése is segíti a fenti kérdés megválaszolását.

Tankönyvhasználat és döntésmechanizmus

Klebensberg Kunó minisztersége idején öt kiadó hat tankönyvsorozata jelezte a tankönyvpiac viszonylagos sokszínűségét, amit a felekezetek közötti elkülönülés nagymértékben befolyásolt. A református fiú-középiskolák tankönyvhasználatát a 148/1926. egyetemes konventi határozat szabályozta.⁴ Ezek szerint az egyházkerületek a hatóságukhoz tartozó középiskolák számára a konventtől approbált tankönyvek közül választhatták ki a használható tankönyveket. Az 1927–1928. iskolai évtől életbe léptetett határozat megtiltotta a református középiskoláknak a konvent által nem engedélyezett tankönyvek használatát. Az egyetemes konvent – a konventi jegyzőkönyvek tanúsítják – a középiskolai tankönyvügyi bizottság és az egyetemes tanügyi bizottság javaslatai alapján döntötte el az engedélyezett tankönyvek listáját. A megalapozott döntést egyrészt a tankönyvbírálati jelentések segítették, melyeknél meghatározó súllyal esett latba az, hogy az adott tankönyv mennyire volt képes megfelelni a protestáns felekezeti szempontoknak. A tankönyvhasználattal kapcsolatos döntések végrehajtásáról az egyetemes tanügyi bizottság középiskolai szakelőadója, a református leánygimnáziumi igazgató, *Domy László* összegző jelentései orientálták az egyetemes konventet. A tankönyvbírálati munkálatokat a református középiskolákban tanító középiskolai tanárok végezték, így a pápai Református Gimnázium történelem és földrajz szakos tanára, *Szűcs Dezső*, a debreceni kötődésű, szintén történelem és földrajz szakos *Szabó Márton*, a sárospataki Református Gimnázium tanára, a történelem és latin szakos *Tárczy Árpád*, valamint *Barthos Kálmán*, a budapesti Református Gimnázium latin és történelem szakos tanára, aki tankönyvíróként is ismert volt (l. *Albisi Barthos, Mezőbándi Csetri és Luttor*, 1931).

A 19 református fiú-középiskola többségét Kelet-Magyarországon találjuk, Nyugat-Magyarországon Pápán, Csurgón és Gyönkön működött ilyen középiskola. Az 1930-as évek elején csupán 14 fiú-középiskola tüntette fel az iskolai értesítőben a tankönyvjegyzéket (*Berentés*, 1933. 38–40. o.; *Bessenyei*, 1931. 101–105. o. ; *D. Nagy*, 1931. 62–63. o.; *Gaál*, 1932. 61–62. o.; *Garzó*, 1932. 73–77. o.; *Kovács*, 1932. 60–63. o.; *Köblös*, 1931. 78–81. o.; *Kristóf*, 1932. 65–67. o.; *Márk*, 1931. 42–43. o.; *Mezey*, 1932. 95–98. o.; *Nagy*, 1931. 93–95. o.; *Ravasz*, 1931. 49–51. o.; *Vadai*, 1931. 80–83. o.; *Vasady* és *Elekes*, 1931. 165–168. o.). Nem találunk ilyen adatot Pápa, Csurgó, Gyöng, Miskolc és Kunszentmiklós iskolai évkönyvében (*Pongrácz* és *Fejes*, 1931; *Bene*, 1932; *Székely*,

⁴ I. Magyarországi Református Egyház egyetemes konventje Budapesten, 1929. évi április 9–11. napján tartott ülésének jegyzőkönyve. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1929. 173. o.

1932; Csorba, 1932; Vöröss, 1932). Ugyanakkor az egyetemes konventi határozatok melléklete részletesen közli az engedélyezett tankönyvek jegyzékét, a feltételesen engedélyezett és a nem engedélyezett listáját, valamint a *Dobby László* által jegyzett szakelőadói kimutatások iskolákra lebontva a konvent által nem engedélyezett, mégis használatban lévő tankönyvlistát. Ez utóbbiak köre évről évre fokozatosan csökkent.

Az 1929–1930. tanév állapotáról szóló jelentésből⁵ két nem engedélyezett történelem tankönyv használata ismert: a békési reálgimnáziumban *Ember István* középkori világtörténeti (*Ember*, 1928), a gyönki reálgimnáziumban pedig *Mika Sándor* és *Marczinkó Ferenc* ókori tankönyve volt használatban (*Mika* és *Marczinkó*, 1927). A 147/1932. egyetemes konventi határozat 2. számú mellékletét tartalmazó tankönyvjegyzék a református középiskolák számára a Franklin Kiadó – *Madai Pál* debreceni tanár által írt – sorozatát helyezte monopolhelyzetbe, kivéve a IV. osztályt, ahol *Madai* (1927) munkája mellett *Ember István* ókori tankönyvét (1927) is a választható tankönyvek sorába emelte.⁶ Ennek ellenére egy-két református fiú-középiskolát leszámítva (a kiskunhalasi és a kecskeméti), ahol *Ember* tankönyvét használták a növendékek, mindenhol *Madai* ókori világtörténete volt forgalomban. Az 1931–1932. tanévben nem minden református fiú középiskola számára állt rendelkezésre a *Barthos-Koch-Madai*-féle VIII. osztályos magyar történet (*Barthos, Koch* és *Madai*, 1931), így igen sok intézményben – Debrecenben, Hajdúböszörményben, Hódmezővásárhelyen, Mezőtúron, Sárospatakon és Kisújszálláson – egy, még a dualizmus időszakában született tankönyvet, *Kiss Lajos* magyar történetét használták (*Kiss*, 1916).

A 147/1932. egyetemes konventi határozat 2. számú melléklete közölte a nem engedélyezett tankönyveket: *Domanovszky Sándor* III. osztályos magyar történetét (1926), valamint *Ember István* III. és V. évfolyam számára írt munkáit (1926, 1928). A három tankönyv betiltása meglepő, egyrészt azért, mert azt igazolja, hogy egy-két év leforgása alatt eldőlt: az egyetemes konvent a református fiú-középiskolái számára a *Madai*-féle sorozatot (*Madai*, 1926, 1927, 1928; *Madai* és *Ványi*, 1929; *Madai, Koch* és *Németh*, 1930; *Barthos, Koch* és *Madai*, 1931) támogatta, másrészt azért, mert a nem engedélyezett könyvek között szerepelt az Egyetemi Nyomda *Domanovszky* (1926) által jegyzett munkája is, ami ismerten a kultusztárca által inkább támogatott kiadványai közé tartozott.

⁵ MREZSL 2. d fond Konventi Tanügyi Biz. iratok. 5. doboz. Tanügyi biz. ügyei 1914–1931. Jelentések a református tanintézetek 1929/30. tanévi állapotáról. Kézirat gyanánt. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Budapest, 1931. 62–64. o.

⁶ A *Madai*-féle sorozat tankönyvpiaci monopolhelyzete az 1930-as évek közepén is fennállt, amit az iskolai értesítők mellett az 1934–1935-ös tanév iskolaigazgatói jelentései is igazolnak. E jelentések a statisztikai kimutatások, az éves órarend és tantárgyfelosztás, az intézet vagyoni helyzete vagy a tanárok egyházi életéről szóló beszámolók mellett tartalmazták a használt tankönyvek jegyzékét is. Az 1930-as évek közepén a 19 református fiú-középiskola egyöntetűen a *Madai*-féle sorozatot használta. Csupán három iskola egy-egy évfolyamában van eltérés: a kiskunhalasi Sziládyban a IV. osztályban továbbra is *Ember István* ókori, Mezőtúron és Csurgón a VIII. évfolyamon *Kiss Lajos* magyar története volt forgalomban. MREZSL 2. d fond Konventi Tanügyi Biz. iratok 1840–1950. II. Iskolákra vonatkozó iratok. 45. és 46. doboz. Gimnáziumi jelentések, értesítők 1934–1935.

A tankönyvszerzők munkássága

Kiss Lajos tankönyvírói munkássága még a történelemtanítás-történettel foglalkozók körében sem biztos, hogy ismerős, ezért célszerű életútját, tankönyvírói munkásságát röviden bemutatni. A Gömör megyei Ragályon született 1849-ben, középiskolai, majd magasabb teológiai tanulmányait Sárospatakon végezte. A főúri *Vay* családnál magántanító, katonaevei után 1874-től a Budapesti Tudományegyetem bölcsészeti fakultására került, 1878-ban sikeres tanárvizsgálatot tett történelemből és földrajzból, majd helyettes tanár lett a kecskeméti reáliskolában, 1880-ban rendes tanár lett Pancsován. Történeti monográfiát írt Nándorfehérvár 1521-es bukásáról és a rigómezei hadjáratról. A középiskolai törvényjavaslattal kapcsolatban a Magyar Tanügyben fejtette ki véleményét, a Sárospataki Lapok és a Debreceni Protestáns Lap külső munkatársa. 1912-es haláláig 27 éven át a szegedi Magyar Királyi Állami Főreáliskola tanára, a szegedi Dugonics Társaság tudományos osztályának titkára volt. Írt világtörténeti és magyar történeti tankönyvet egyaránt. Tankönyvei megírását a szakszerűség és a pártatlanság irányította. Mint korának tanártípusa, ő is nagy tudással rendelkezett (a műveltség legitimál), szigorú kötelességtudat, jó előadói képesség és szigorú puritanizmus jellemezte (l. *Veszprémi*, 1912). A századelőn írt tankönyvét – nem az egyetlen a régi korok tankönyvei közül – néhány igen nagy hírű református fiú-középiskola előszeretettel használta még az 1920-as, 1930-as években is.

Madai Pál életútját, tanári működését a debreceni Fazekas Mihály Gimnázium centenáriumi kötete vonatkozó fejezetének segítségével ismertetjük (*Halász*, 1973. 106–109. o.). *Madai* a Budapesti Tudományegyetemen 1903 és 1908 között történelem és földrajz szakon végzett, egyetemi tanulmányai befejeztével előbb egy grófi családnál házitánító, röviddel később, 1908 szeptemberétől 1936-ig a debreceni Állami Főreáliskola tanára volt. Aktív egyesületi életet élt, tagja volt a Köztisztviselők Jóléti Szövetségének, 1918-ban a Nevelőmunkások Országos Szövetségének. A Tanácsköztársaság idején a Tavaszmező Utcai Gimnázium igazgatójaként dolgozott, ami miatt később támadások érték. A debreceni főreáliskola igazolóbizottsága először állásvesztésre ítélte, amit később feddésre változtattak. 1936-tól mint gyakorlógimnáziumi tanár a történelemtanítással és a tanárképzés módszertanával foglalkozott. Nyugalomba vonulása után is (1946) haláláig (1967) aktívan dolgozott (*Halász*, 1973. 106–109. o.). *Madai* egész tanári pályája Debrecenhez kapcsolódott. A tankönyvírással, szakdidaktikával foglalkozó *Madainak* több írása is megjelent a Protestáns Tanügyi Szemlében, szakmai ismertsége a középiskolai tanárság körében megkérdőjelezhetetlen.

A *Madai*-sorozat társszerzői *Koch István*, *Ványi Ferenc* és *Barthos Kálmán* (a három tankönyvszerző iskolai kötődéséhez l. *Albisi Barthos*, *Mezőbándi Csetri* és *Luttor*, 1931). Mindhárman a fővároshoz kötődtek. *Koch* a budapesti Evangélikus Gimnázium történelem és földrajz szakos tanára volt. A VI. osztályos tankönyv társszerzője, *Ványi* előbb a Baár-Madas Református Leánylíceum történelem és földrajz szakos tanára, később a Református Gimnázium (Lónyay Gimnázium) igazgatója (igazgatóságáról részletesen l. *Rébay*, 2011. 334–338. o.), az 1930-as évek közepén az egyetemes konvent középiskolai tankönyvbizottságának tagjaként, egyházmegyei képviselőként dolgozott. A IX. kerületi

Lónyay utcai Református Gimnázium latin és történelem szakos tanára volt a kolozsvári születésű *Barthos* is, aki a konventi utasítás értelmében a tankönyvpiacon rivális tankönyvszerző, *Domanovszky Sándor* III. osztályos magyar történeti tankönyvéről is bírálati jelentést írt.

A református fiú-középiskolák számára az engedélyezett tankönyvek között szerepelt *Ember István* ókori világtörténete is. A korszak ismert tankönyvszerzője, az 1920-as években az Országos Közoktatási Tanácsban a tankönyvügyek előadója, az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a budapesti állami VIII. ker. Zrínyi Miklós Reálgimnáziumban a történelem és a földrajz tantárgyak oktatója volt. Egyedül és *Dékány Istvánnal* közösen is írt szellemtörténeti tankönyveket, melyek az Athenaeum gondozásában láttak napvilágot. Számos módszertani vonatkozású írása is megjelent az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlönyben (életrajzáról l. *Katona*, 2011).

Bírálati jelentések, protestáns felekezeti szempontok

A következőkben ismertetjük az *Ember István*, *Domanovszky Sándor* és *Madai Pál* III. osztályos magyar történeti tankönyveiről készült bírálati jelentéseket.⁷ A bírálók *Ember* III. osztályos magyar történetével szemben fogalmazták meg a legélesebb kritikájukat. *Barthos Kálmán* tudományos szempontból kielégítőnek, a nemzeti és református szellemiség viszonylatában megfelelőnek ítélte a tankönyvet, és bár több pontatlanságot, valamint hibát is megfogalmazott, végül semmi különös észrevételt és akadályt nem talált a konventi engedélyezés tekintetében.⁸ *Szűcs Dezső* nem volt ilyen elnéző az Athenaeum tankönyvszerzőjével. Indulatoktól sem mentes kritikájára kiváló példa a bírálat egy részlete: „*Kossuth hadsereget állított Jellásich ellen s így szembe került a király akaratával. A király és a nemzet most már ellenségei voltak egymásnak.*” (127.1) „Micsoda felfogás ez?! A szabadsághősök megfordulnak sírjaikban.”⁹

Barthos Domanovszky könyvét tudományos szempontból a legkiválóbb tankönyvek közé sorolta, pedagógiailag – különösen a tanulhatóság szempontjából, valamint nagy terjedelme miatt – tekintette aggályosnak a tudós szerző munkáját. Komoly kifogást protestáns szempontból sem látott az opponens, s ami szerinte problematikus, az könnyen pótolható. A tanterv ellenére a reformációt és az ellenreformációt egyetlen kis fejezetben sűrítette össze a szerző, nem írt „Az önkényuralom” című fejezetben a protestánsok üldözéséről. Összegzésében *Barthos Domanovszky* tankönyvét a legkiválóbb kísérletek

⁷ MREZSL 2. d. fond Konventi Tanügyi Biz. iratok 1840–1950. IV. Tankönyvügyek. 86. doboz. Tankönyvek bírálata 1925–27. (továbbiakban MREZSL 2. d. 86. doboz.) (A bírálók aláhúzással kiemelt szövegrészeit végig dőlt betűvel jelöljük a szövegben.)

⁸ MREZSL 2. d. 86. doboz. *Barthos Kálmán* 1927. január 27-i bírálati jelentése *Ember István* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 296/1927. sz.

⁹ MREZSL 2. d. 86. doboz. *Szűcs Dezső* 1927. febr. 3-i bírálati jelentése *Ember István* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 442/1927. sz.

közé sorolta. „Kár és veszteség volna, ha református középiskoláinkat megfosztanák tőle.” – összegezte véleményét az opponens.¹⁰

Szabó Márton protestáns szempontból fogalmazott meg kritikai észrevételt *Domanovszky* tankönyvéről. A bíráló felrótta például azt, hogy *Domanovszky* következetesen keresztényt és nem keresztyént ír, a reformáció és ellenreformáció történetét együtt, és ami ennél is nagyobb probléma, csupán bő két oldalon tárgyalja. A pozsonyi vésztörvénytől alig tesz említést a tankönyv, illetve a gályarabok elhurcolásának tárgyalásától eltekint. A kritikai észrevételek ellenére *Szabó Márton* összességében a protestantizmusra vonatkozó részeket helytállóan tartotta, s így összegzi bírálatát: „Nincs tehát rá okunk, hogy a protestáns iskolák ajtaját bezárjuk előtte.”¹¹

A harmadik bíráló, *Szűcs Dezső* az alábbiakat fogalmazta meg: „A dr. Domanovszky Sándor-féle tankönyvre vonatkozólag az első megjegyzésem az, hogy vannak a tankönyvben olyan beállítások, amelyek a vonatkozó idők történeti adataiból hibásan levont következtetések s amelyek nem egyeztethetők össze az illető kor szellemével, nemzeti közfelfogásával s az élő protestáns nemzeti szellemével.”¹² A bíráló kritizálja *Domanovszky* azon állítását, mely szerint a *Wesselényi*-féle nemzeti mozgalom összeesküvés lett volna, helyteleníti a tankönyvíró azon megállapítását, miszerint *Kossuth* követői 1848 nyarán radikálisok volnának. *Szűcs* szerint az 1849. április 14-i debreceni nyilatkozatot nem lehet veszedelmes határozatnak tekinteni. Hiányolja az opponens a reformáció hatásának nagyobb terjedelemben való tankönyvi prezentálását is. Az igen alapos, szigoráról ismert *Szűcs Dezső* korántsem annyira kritikus *Domanovszky*val, mint *Emberrel*. Végül ő is a konventi approbáció megadását javasolja.¹³

A pozitív bírálatok ellenére mégsem *Domanovszky* tankönyvét engedélyezte az egyetemes konvent, ami azért meglepő, mert egyrészt az Egyetemi Nyomda *Domanovszky* által jegyzett tankönyvei a kultusztárca által inkább támogatott könyvei közé tartoztak, másrészt a klebelsbergi időszakban (a konszolidáció idején) a protestáns egyházak nem is jelentettek meg önálló sorozatokat. A *Madai*-féle III. osztályos magyar történeti tankönyv a bírálók szerint a protestáns felekezeti szempontoknak jobban megfelelt, mint a tudós történész munkája.

Barthos Kálmán rövid, egyoldalas jelentésében méltatja *Madai* tankönyvének tudományos színvonalát és pedagógiai értékét, a könyv legfőbb érdemét a protestáns szempontok és vonatkozások tüzetesebb hangsúlyozásában látja. E tekintetben *Barthos Madai* munkáját a tankönyvek sorában egyedülállóan, ezért a tankönyv használatát a református középiskolák számára kiválóan alkalmasnak tekintette.¹⁴

¹⁰ MREZSL 2. d. 86. doboz. *Barthos Kálmán* 1927. január 27-i bírálati jelentése *Domanovszky* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 298/1927. sz.

¹¹ MREZSL 2. d. 86. doboz. *Szabó Márton* 1927. április 4-i bírálati jelentése *Domanovszky* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 1089/1927. sz.

¹² MREZSL 2. d. 86. doboz. *Szűcs Dezső* 1927. február 2-i bírálati jelentése *Domanovszky* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 441/1927. sz.

¹³ MREZSL 2. d. 86. doboz. *Szűcs Dezső* 1927. február 2-i bírálati jelentése *Domanovszky* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 441/1927. sz.

¹⁴ MREZSL 2. d. 86. doboz. *Barthos Kálmán* 1927. január 27-i bírálati jelentése *Madai* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 297/1927. sz.

Szűcs Dezső bírálatában szintén kiemeli *Madai* tankönyvének erős nemzeti öntudatát, a tankönyv lendületes nemzeti szellemét. A *Bocskay*-féle szabadságharctól a szatmári békéig terjedő tankönyvi részt tekinti a legszebbnek: „*hatalmas erővel lobban fel a nemzeti szellem s lüktet a nemzeti érzés.*”¹⁵ A tankönyv tudományos értékét minden kétségen felül állónak tekinti, néhány didaktikai és pedagógiai szempontból megfogalmazott kritika ellenére *Szűcs* a legmelegebben ajánlja azt, hogy a tankönyv az Egyetemes Konvent „*approbációjában első sorban részesüljön*”.¹⁶

Madai és Domanovszky tankönyvírói interpretációs módjai

A *Madai*-féle tankönyvsorozat melletti döntést – a szerző szakmai munkássága, valamint a sorozat társszerzőinek református felekezeten belüli ismertsége mellett – elsősorban az indokolja, hogy a Franklin Társulat *Madai* névvel jelzett tankönyvei a protestáns szempontoknak, a függetlenségi hagyományokhoz való igazodásnak jobban meg tudtak felelni. Érdemes ezért összevetni a *Domanovszky*- és a *Madai*-féle III. osztályos magyar történeti tankönyv egyes fejezeteit.

Az idézett bírálati jelentés is kritikaként róta fel: *Domanovszky* – a *Wesselényi* mozgalommal összefüggésben – fejezetcímként, majd a szövegben is következetesen *Wesselényi*-összeesküvésről ír (*Domanovszky*, 1926. 144. és 148. o.), ezzel szemben *Madai* tankönyvének fejezetcíme: A Wesselényi-féle szövetkezés. Kuruc-labanc világ (*Madai*, 1926. 96. o.). *Madai* a Habsburg-udvar központosító politikáját kíméletlenül ostorozza, míg *Domanovszky* láthatóan a Habsburg-udvarral szemben megbocsátóbb. *Madai* a Wesselényi-féle mozgalom bukásáról így ír: „A bécsi kormány azonban kegyelem helyett Zrínyit és Frangepánt Bécsújhelyen, Nádasdyt pedig Bécsben *osztrák bíróság törvénytelen ítélete alapján lefejeztette.*” (*Madai*, 1926. 96. o.). *Madai* részletesen, azonosulva, erős érzelmi töltettel ír a protestánsok üldöztetéséről: „De legkíméletlenebbül a felvidéki protestánsokat üldözték. Papjaikat, tanítóikat fogságra vetették, gályarabságra hurcolták, templomaikat elfoglalták, iskoláikat bezárták és erőszakosan térítették őket. Az egész keresztény Európa felzúdult Lipót embertelen cselekedete miatt [...]” (*Madai*, 1926. 98. o.). *Domanovszky* ezzel szemben többszempontú értékelést ad: „De a katolikusokat is sújtották a bécsi udvar kegyetlen gazdasági intézkedései.” (*Domanovszky*, 1926. 145. o.). A debreceni trónfosztás megítélése sem kap azonos elbírálást a két szerzőnél. *Madai* a dicsőséges tavaszi hadjáratra és az 1849. március 4-i olmützi alkotmányra adott válasznak, míg *Domanovszky* veszedelmes határozatnak tekinti azt. *Domanovszky* erről így ír: „Ez után a határozat után a békés kiegyezés útja el volt vágva. Pedig akkor már az osztrákok az olaszokat is legyőzték, az oroszok pedig felajánlották beavatkozásukat. Ez annál veszedelmesebb volt, mert a hadsereg kárhoztatta a köztársasági áramlatot és

¹⁵ MREZSL 2. d. 86. doboz. *Szűcs Dezső* 1927. február 3-i bírálati jelentése *Madai* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 443/1927. sz. (Az eredeti forrásban szerepel a *Bocskay* szabadságharc szerkezet, helyesen: *Bocskai*-szabadságharc.)

¹⁶ MREZSL 2. d. 86. doboz. *Szűcs Dezső* 1927. február 3-i bírálati jelentése *Madai* tankönyvéről. A Magyarországi Református Egyetemes Konvent 443/1927. sz.

Kossuth és Görgey közt is mind élesebb ellentétek támadtak.” (*Domanovszky*, 1926. 191. o.). *Domanovszky* az 1848–1949-es események feldolgozásakor az alkotmányos utat, míg *Madai* a forradalmi utat hangsúlyozza. A debreceni tankönyvíró március 15-ét a szabadság nagy napjának tekinti, a szabadság vérbefojtóját, s Haynaut a Básták és Caraffák uralmával állítja párhuzamba. A tankönyvi idézeteket jobban görcső alá véve láthatjuk, hogy *Madai* interpretációi jobban megfeleltek a protestáns függetlenségi hagyományoknak. *Domanovszky* igyekezett a protestantizmus szempontjait is fokozottan beemelni tankönyveibe. Hogy mindezt kevesebb sikerrel tette, azzal magyarázható, hogy tudós hűvös távolságtartásával részben függetlenedni tudott a korszellemtől, a tankönyvkészítéssel szembeni ideológiai elvárásoktól. A klebelsbergi korszak tankönyvei (és maga a tanítás) elsősorban a Habsburgokhoz hű, konzervatív politikusok, történelmi személyek kultuszára helyezte a hangsúlyt, ugyanakkor a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok képviselőit kicsit háttérbe szorította. *Kossuth Lajossal* szemben például *Széchenyi és Deák* politikája hatott inkább legitimációs erővel (vö. *Unger*, 1979. 187–191. o.), ugyanakkor *Domanovszky* tankönyveiben igyekezett a katolikus és a protestáns történelmi személyek prezentálásakor egyensúlyra, áthidaló megoldásra törekedni.

Zárógondolatok

A kultusztárca által propagált *Domanovszky*-tankönyvek kiszorulása a református fiú-középiskolák tankönyvpiacáról ékes bizonyítéka annak, hogy a tankönyvpiac meglehetősen szabadon működött. A neves szerző tankönyveinek értékét, szakmai kiválóságát egyrészt az jelentette, hogy képes volt felülemelkedni a kor ideológiai, felekezeti elvárásain. Ebből a szempontból tankönyvei meghaladták saját korát. Ám megítélésünk szerint éppen ez okozta azt, hogy a református felekezetű középiskolák nem az ő tankönyveit választották (a katolikus felekezetű fiú-középiskolák sem). A felekezeti iskolák abban a korban, amikor a felekezetek különállása (a katolikus-protestáns ellentétre gondolva) meghatározó volt, a tankönyvek választásánál nem preferálták ezt az ideológiai köztes álláspontot, a *Domanovszky*-féle áthidaló megoldásokat annak ellenére sem, hogy tankönyvei voltak a kultusztárca által leginkább támogatott sorozatok.

A klebelsbergi időszakban minden iskola kizárólag a VKM által engedélyezett tankönyveket használhatta. Ugyanakkor a református egyház demokratikus hagyományai köszönnek vissza a református fiú-középiskolák tankönyvhasználatában is. Ez azt jelenti, hogy az egyetemes konvent a középiskolai tankönyvbizottsága és a tanügyi bizottsága alapján kizárólag a VKM által engedélyezett tankönyvekből választhatott, mégis döntésének cselekvésteret meglehetősen szabad volt. Mindemellet a kultusztárca is tág mozgásteret biztosított a fenntartóknak a tankönyvek megválasztásában, igen eltérő szemléletű tankönyveket egyaránt engedélyezett. A tankönyvpiac meglehetősen szabad működését igazolja az, hogy az egyetemes konvent a kultusztárca által leginkább támogatott *Domanovszky* III. osztályos könyvét nyíltan a nem engedélyezett tankönyvek közé sorolhatta.

Irodalom

- Albert B. Gábor (2006): *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiskolai történelemtankönyvek a Horthy-korszakban*. Pannon Egyetem BTK Neveléstudományi Intézet Pedagógiai Kutatóközpont, Pépa.
- Albisi Barthos Indár, Mezőbándi Csetri Károly és Luttor Ignác (1931): *Középiskolai tanárok névkönyve. 1930–1931*. A szerkesztők kiadása.
- Barthos Kálmán, Koch István és Madai Pál (1931): *Magyarország történelme a középiskolák VIII. osztálya számára*. Franklin, Budapest.
- Bartos Károly (2002): *Szellemtörténet és történelemtanítás a két világháború között. Történelempedagógiai füzetek*. 11. Magyar Történelmi Társulat – ELTE BTK, Budapest. 35–61.
- Bene Kálmán (1932): *A csurgói Református Csokonay Vitéz Mihály Reálgimnázium (LXXXVIII.) L. évfolyamának 1931–32. iskolai évről*. Oszeszly M. Viktor könyvnyomda, Csurgó.
- Berentés Lajos (1933): *A Békési Református Reálgimnázium évfolyamának 1932–33. iskolai évről*. Petőfi-Nyomda Könyv-és Lapkiadó, Békés.
- Bessenyei Lajos (1931): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának évfolyamának 1930–31. iskolai évről*. Debrecen szabad királyi város és a tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, Debrecen.
- Csorba György (1932): *A Miskolci Református Reálgimnázium évfolyamának 1931–32. iskolai évről*. Ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomda, Miskolc.
- D. Nagy Sándor (1931): *A Hódmezővásárhelyi Református Gimnázium 1930–1931. tanévi évfolyamának*. Erdei Sándor könyvnyomda, Hódmezővásárhely. Domanovszky Sándor (1926): *Magyarország története. A középiskolák III. osztálya számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Ember István (1926): *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest.
- Ember István (1927): *Világtörténelem I. Ókor. A középiskolák IV. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest.
- Ember István (1928): *Világtörténelem II. Középkor. A középiskolák V. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest.
- Gaál László (1932): *A karcagi református nagykun reálgimnázium évfolyamának 1931–1932. iskolai évről*. Kertész József Könyvnyomda, Karcag.
- Garzó Béla (1932): *A kecskeméti Református Gróf Tisza István kollégium reálgimnáziumának évfolyamának 1931–32. iskolai évről*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó -és Nyomda Részvénytársaság, Kecskemét.
- Halász Imre (1973): Madai Pál (1883–1967). In: Nábrádi Mihály (szerk.): *A debreceni Fazekas Mihály Gimnázium (volt főreáliskola) évfolyamának 1972/73-as centenáriumi tanévről*. Tankönyvkiadó, Budapest. 106–109.
- Katona András (2010): *Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából*. 4. A Horthy-korszak történelemtanítása (1920–1944). Történelemtanítás-Történelem-szaktudományi portál. <http://www.tortenelemtanitas.hu/2010/02/kepek-es-arckepek-a-magyarorszag-tortenelemtanitas-multjabol/>. Letöltés ideje: 2013. január 10.
- Katona András (2011): *A magyar történelemtanítás arcképcsarnoka*. Ember István (1885–1946) Történelemtanítás-Történelem-szaktudományi portál. <http://www.tortenelemtanitas.hu/2010/01/ember-istvan-1885%E2%80%931946/>. Letöltés ideje: 2013. május 28.
- Kiss Lajos (1916): *Magyarország története a mohácsi vésztől a legújabb időkig a középiskolák IV. osztálya számára: Magyarország és Ausztria mostani állapotának ismertetésével*. Sárospataki Irodalmi Kör, Sárospatak.
- Kovács Lajos (1932): *A nagykovácsi Református Arany János Gimnázium évfolyamának 1931–32. iskolai évről*. Dajka Lajos villanyerőre berendezett könyvnyomdája, Nagykovács.

- Köblös Samu (1931): *A Hajdúböszörményi Református Bocskay-Gimnázium értesítője az 1930–31. tanévről.* Nyomda Részvénytársaság, Hajdúböszörmény.
- Kristóf József (1932): *A Kiskunhalasi Református Szilády-Reálginázium értesítője az 1931–32. tanévről.* Helyi Értesítő Lapvállalat- nyomda, Kiskunhalas.
- Madai Pál (1926): *Magyarország történelme a gimnáziumok, reálgináziumok és reáliskolák III. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Madai Pál (1927): *Világtörténet. I. Ókor a középiskolák. IV. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Madai Pál (1928): *Világtörténet II. Középkor a középiskolák V. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Madai Pál és Ványi Ferenc (1929): *Világtörténet III. Újkor a középiskolák VI. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Madai Pál, Koch István és Németh József (1930): *Világtörténet IV. A legújabb kor története a középiskolák VII. osztálya számára.* Franklin, Budapest.
- Márk Imre (1931): *A Hajdúnánási Református Reálginázium értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Katona Ferenc könyvnyomda, Hajdúnánás.
- Mezey Sándor (1932): *A Mezőtúri Református Gimnázium értesítője az 1931/32. iskolai évről.* Török Nyomda és Könyvkiadóvállalat, Mezőtúr.
- Mika Sándor és Marczinkó Ferenc (1927): *Világtörténelem. 1. kötet. Középiskolák IV. osztálya számára.* Lampel, Budapest.
- Nagy Miklós (1931): *A szeghalmi Református Péter András Reálginázium értesítője az 1930/31. tanévről. V. évfolyam.* Kongorác János könyvnyomda, Törökszentmiklós.
- Pongrácz József és Fejes Zsigmond (1931): *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai főiskolájának értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Nyomatott a főiskolai könyvnyomdában, Pápa.
- Ravasz Árpád (1931): *A budapesti Református Gimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről.* Bethlen Gábor Irod. és Nyomdai Rt., Budapest.
- Rébay Magdolna (2011): *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület oktatási politikájára.* Csokonay Könyvkiadó, Debrecen.
- Székely János (1932): *A Gyöngyi Református Reálginázium értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Engelenyomda, Gyöngy.
- Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása a középiskolai történelemtankönyveinkben.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Unger Mátyás (1979): *A történelmi tudat alakulása a középiskolai történelemtankönyveinkben.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vadai Ferenc (1931): *A kisújszállási református Horthy-Reálginázium értesítője az 1930–31-ik iskolai évről. LV. évfolyam.* Csapp János könyvnyomda, Kisújszállás.
- Vasady Béla és Elekes Imre (1931): *A Sárospataki Református Főiskola teológiai akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1930–31-ik iskolai évről.* LXXV. évf. Ref. Főiskolai Könyvnyomda, Sárospatak.
- Veszprémi Vilmos (1912): Kiss Lajos (1849–1912). In: Homor István (szerk.): *A Szegedi Magy. Kir. Állami Főreáliskola XLIV. értesítője.* Szeged.
- Vöröss Sándor (1932): *A kunszentmiklósi református Baksay Sándor Reálginázium értesítője az 1931–32-ik iskolai évről.* Schwarz Lipót könyvnyomda, Kunszentmiklós.

A református fiú-középiskolák történelemtankönyv-használata 1926-tól az 1930-as évek közepéig

ABSTRACT

GABOR B. ALBERT: HISTORY TEXTBOOK SELECTION IN CALVINISTIC SECONDARY SCHOOLS FOR BOYS FROM 1926 TO THE MIDDLE OF THE 1930S

The subject-methodological professional publications on Hungarian history of textbooks analysed textbooks first of all through the authors' textbook-interpretational modes (*Unger*, 1976; *Bartos*, 2002; *Albert*, 2006; *Katona*, 2010), specifying the quality of books, also capturing the atmosphere of the given historical era. The further thinking of the history of textbook's analysis may imply research on complex textbooks'- and school history confirmed by archival research aimed at the real textbook-usage in schools. This paper is based on data aggregation of contemporary school bulletins and directorial reports, and focuses on history textbook selection in Calvinistic secondary schools for boys in Klebelsberg era. To reconstruct the complete history of decision making in textbook selection, it was necessary to overview the minutes of the Universal Convent of the Hungarian Calvinist Church, influencing decision-making textbook criticism and professional rapporteurs' reports held in the Synod Archives of the Hungarian Calvinist Church. The latest data exploration on biographies of textbook authors is based on bibliographical research. During the overview of the history of textbook selection and decision-making we also look for the answer to the following question: What was the attitude of the Calvinist Church having strong democratic traditions to the history textbooks authorized by the Ministry of Culture, in particular, to the issue by the University Press promoted by the Ministry of Religion and Public Education? Besides overviewing the evaluation reports, the comparative text analysis of parallel textbooks of Franklin- and University Presses also helps to answer this question.

Magyar Pedagógia, **113**. Number 2. 119–129. (2013)

Levelezési cím/Address for correspondence: Albert Gábor, Kaposvári Egyetem, H-7400 Kaposvár, Guba S. u. 40.